

Sentagmatik ve Paradigmatik İlişkiler Bağlamında Türkçe Dil Birimlerine Metodolojik Bakış

Meriç GÜVEN^(*)

Öz: Türkçe, asırlar içerisinde gelişen mimârisi, bu mimâriye ait benimsenmiş ve yerleşmiş normları olan işletimli bir dildir. Türkçede “cümleden ses”e kadar birbirini izleyen ve aynı düzeye bağlanan dil birimleri arasında yatay ilişki (sentagma), birbirinin yerini alabilen ve aynı düzeye bağlanan dil birimleri arasında düşey ilişki (paradigma) vardır. Bu itibarla dil birimleri arasında benzerliklerden yararlanarak “kıyas-analoji”, karşıtlıklardan yararlanarak “zıtlık-tezat” bağıntıları kurulabilir. Kök, köken, gövde, söz öbeğine cümle gibi anlam ögeleri ve yapım eki, çekim eki gibi görev ögeleri kümelendirilerek çeşitli dil birimleri oluşturulabilir. Gruplandırılması ve öbeklendirilmesi doğru yapılmış denk ve eşlenik dil birimleri, doğru gramatik çözümler içerir ve dil birim etiyolojileri ile ilgili tutarlı bilgiler verir. Dilbilgisel izahı yapılamamış çözümler tereddütlü dil birimleri ise Sentagmatik ve paradigmatik düzlemde doğru gruplandırma ve öbeklendirmelerle denk ve eşlenik hale getirilebilir. Sentagma ve paradigma Türkçedeki dil birimlerinin oluşturulmasında, çözümlenmesinde ve doğruluklarının sınanmasında önemli bir ölçüttür.

Anahtar Kelimeler: dilbilim, sentagmatik ve paradigmatik ilişkiler, cümle, kelime grubu, kelime

A Methodological Overview of Turkish Linguistic Units in The Context of Syntagmatic and Paradigmatic Relationships

Abstract: Turkish is an operative language with an architecture having been developing for centuries as well as the adopted and established norms of such architecture. In Turkish, a horizontal relationship (syntagm) exists between sequential units grouped to the same level ranging from "sentence to phone", and a vertical relationship (paradigm) between interchangeable units grouped to the same level. In this regard, similarities may lead to "comparison-analogy", while contrasts result in "opposition-antilogy" relations. Various linguistic units may be created by grouping meaningful elements such as root, origin, stem, phrase and sentence and functional elements such as derivational morpheme and inflectional morpheme. Equal and conjugate linguistic units that are correctly grouped and classified consist of correct grammatical analyses and provide information consistent with etiologies for the linguistic units. Linguistic units without grammatical explanations and with unresolved analyses may become equal and conjugate through correct groupings and classifications on a syntagmatic and pragmatic plane. Syntagm and paradigm are important criteria for creation, analysis and testing the accuracy of linguistic units in Turkish.

Keywords: Linguistics, Syntagmatic and paradigmatic relationships, sentence, phrase, word

Makale Geliş Tarihi: 10.02.2018

Makale Kabul Tarihi: 09.03.2018

^(*) Dr.Öğr.Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (e-posta: meric.guven@usak.edu.tr)

I. Giriş

Türkçe, asırlar içerisinde gelişen mimarisi bu mimariye ait stilize edilmiş kural ve kaideleri; standart ve normları olan çok yönlü ve işletimli bir dildir. Türkçenin bu zengin ve devinimli özellikleri sayesinde dil birimleri arasında “cümle”den başlayarak “ses”e kadar tasnifi, terkihi ve temsili yönlerden çeşitli bağıntılar oluşturulabilir, çeşitli paradigmatik denklıklar yazılabilir. Türkçe ile ilgili olgular dildeki birimlerin morfo-sentaktik yapısına (genetik yön), işleyiş biçimlerine (tipolojik yön) ve yaygınlıklarına (alansal yön) bakılarak açıklanabilir. Keza kök, köken, gövde, söz öbeği ve cümle gibi anlam ögeleri ve yapım eki, çekim eki ve edat gibi görev ögeleri kümelenilerek farklı birleşikler meydana getirilebilir (Gemalmaz 1995: 2). Bütün bu işlemler dil birimlerinin morfo-fonetik özelliklerine ve modern dilbilimin ikili düzlemindeki karşılaştırma ilkelerine riayet edilerek yapılır. İkili düzlem dil ögeleri arasında karşılık ilişkisinin kurulduğu dil göstergesini oluşturan biçimbirimlerin, işlevlerini, benzerlik ve farklılıklarını, ayrılık ve aykırılıklarını kazandığı sistemdir.

II. Amaç

Araştırmada Türk dilinde birbirine eşlenik ve denk dil birimleri nasıl oluşturulabilir? dil birimleri arasındaki eşlenik ve denk kullanımlar, dil birimlerinin doğru olup olmadıklarını gösterir mi? sorularına yanıt aranacaktır. Araştırma esnasında elde edilen birincil bilgiler ile araştırmadan önce işlenmiş ikincil bilgiler karşılaştırılarak dil birimlerinin kullanımları ile ilgili boşluklar belirlenmeye, değerlendirme ve geliştirme yoluyla tamamlanmaya çalışılacaktır; araştırmanın önemi ve yapılabilirliği ortaya konacaktır.

III. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın kuramsal çerçevesini kök, köken, gövde, söz öbeği ve cümle gibi anlam ögeleri ve yapım eki, çekim eki gibi görev ögelerinden oluşan ve sıralama ve seçme ekseninde denk ve eşlenik bağıntılar kuran Türk dilinde kullanılmış ve kullanılan çeşitli seviyedeki dil birimi oluşturmaktadır. Türk gramerini oluşturan dil birimlerinden seçilmiş dilsel olgularla ilgili sınırlı sayıda örneklem bu bağlamda değerlendirilecek; dil birimlerinin “tanınan birimler” olup olmadıkları ve “doğru”, “uygun” ve “uyumlu” esasına uygun düşüp düşmedikleri belirlenmeye çalışılacaktır. Çalışmada dil birimlerinin diziliş ve dağılımı dizeyin “matrisin” dizilenmesini ve dağılımını andıran bir yapılanma içinde izah edilecektir.

IV. Yöntem

Çalışmada nicel ve nitel yöntemin bir arada kullanıldığı karma yöntem uygulanmış, örnekler belirlendikten ve veri tabanı aracılığıyla elde edilen bilgiler değerlendirildikten sonra, gerekli sınıflandırma ve bölümlenmeler yapılmış ve dil birimlerinin örgüsü ortaya çıkarılmıştır. Sıralı açıklayıcı tasarım, sıralı dönüşümsel tasarım, eşzamanlı iç içe geçmiş tasarım ve eş zamanlı dönüşümsel tasarım gibi farklı modelleme yöntemlerinin kullanıldığı karma yöntemde nicel veriler toplanıp analiz edildikten sonra, nitel veriler toplanmış; verilerin analizi birbiriyle ilişkili olup olmadıkları sorgulanmış, elde edilen değerler veri yorumlama ve tartışma ile birleştirilmiştir. Olgular arasında nedensellik

ilişkisi gözetilerek yürütülen yöntemle, bulguların evrene genellemesi sağlanmış; araştırmacının ve araştırmacının nesnel olmasından yararlanarak ve nicel ve nitel yöntem özellikleri uygulanarak anlamlı görüşler elde edilmeye ve dil birimlerindeki denk ve eşlenikliğin nasıl olması gerektiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu tasarım araştırma bulgularını doğrulamaya, güçlendirmeye ve çapraz geçerliliğini sorgulamaya faydalı olmuştur.

V. Konu ve Kapsam

Makalede ele alınan konu, Türk dilinde en az “iki sıralı diziliş” ten oluşan ve en az bir ögesi ortak olan birleşik cümle, söz öbeği ve kelime ile sınırlı dil birimlerinin birbirine eşlenik ve denk kullanımlarıyla ilgilidir. Dilde Bu şekilde yer almış paradigmatik ve sentagmatik denklik sağlayan dil birimleri gruplandırılarak ve öbeklendirilerek sınanabilir. Bu sınamalarda sıralama ve seçme ekseninde birbirine koşut iki dil biriminin olması temel koşuldur.

VI. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini en az bir ögesi ortak birleşik cümle, söz öbeği ve kelime ile sınırlı birbirine eşlenik ve denk olan dil birimleri oluşturmaktadır. Bu dil birimleri ölçme ve değerlendirme ölçeği uygulanarak irdelenmiş, değerlendirme ile örneklem için kullanılan ölçeğin Türk gramerinde aynı kategorideki tüm dil birimlerine teşmil olduğu, gösterge çizelgesini izah eden bir kapsamlılık taşıdığı ve “araştırma grubu” oluşturduğu görülmüştür.

VII. Bulgu ve Yorumlar

Çalışmayla amaçlanan Türk dili gramerini, araştırma bulgularının genelleştiği “evren” kabul edip birleşik cümle, söz öbeği ve kelime çiftlerinden müteşekkil dil birimlerini bu evrenin örnekleri saymak ve dil birimleri arasından örneklem çerçevesi oluşturmaktır. Örneklem çerçevesindeki dil birimlerini doğru biçimleri ile kullanmak, karşılıklı-karşıtlık veya benzerlik-aynılık denkliklerinde karşılaştırarak paradigmatik ve sentagmatik değerlendirmeler yapmaktır.

VIII. Türk Dilinde Denklik ve Eşleniklik

Dil olayları, dilsel oluşumlar ve bu oluşumlarla ortaya çıkan nitel durum ve nicel veriler, dilbilimin dağılımsal kuramı ve parametrik değişkenleri kullanılarak belirlenebilir. Bu işlemler dil mekanizmasının temel parçalarına ayrılması (segmentleme), ayrılan parçalar arasında biçimbirim ilişkilerinin saptanması ve biçimbirimlerin tanımlanması şeklinde gerçekleşir. İnceleme sonucunda değişkenler arasındaki ilişkilerden niceliğin çeşitli durumlarını göstermeye veya nicelikler arasında karşılaştırma yapmaya yarayan genel bağlantılar, ayıraç ve tümlev sistemleri elde edilir. Bu itibarla dilin diyakronik yönü esas alınarak ve pankronik (panchronique: her çağda geçerli) kuralları işletilerek bugün dilde sorun olarak görünen ve çözüm bekleyen birçok konu çözümlenebilir, izah gerektiren birçok husus çözümlenip aydınlatılabilir. Oluşturulacak dizimsel ve dizisel bağıntı ve bağlantılar sayesinde, dille ilgili birçok tereddüt ortadan kaldırılabilir. Dizisel bağıntılar birbirinin yerini alabilen birimler

arasında dikey düzeyde ve tüm çözümlene düzeylerinde kurulabilir, bu konum dilin şifresini verir. Dizimsel bağıntılar, kurucular ve dizimler arasında yatay düzeyde ve tüm çözümlene düzeylerinde kurulabilir, bu konum ise dilin yapısını bildirir (İmer 2011: 98, 99).

Dillerdeki ögeler, tek başlarına kullanılan kelime düzeyindeki isim, sıfat ve edat gibi bağımsız biçimbirimler ile başka biçim birimlerle birlikte kullanılan ek, ek gibi işlem gören klitik ve hareketi nesneye bağlayarak kullanım sahasına çıkararak fiil gibi bağımlı dil birimlerinden oluşur. Bu dil birimlerinin oluşturduğu “cümle”den başlayarak “ses”e kadar sıralanmış diğer dil birimleri, dilbilim imkanlarından yararlanılarak en küçük birleşene kadar çözümlenir. Böylelikle “cümle”den “ses”e kadar ayrıştırılmış her bir biçimbirimden her seviyede denklik paradigmaları oluşturulur. Aynı tabandan türemiş veya genişlemiş biçimbirimler arasında mukabiliyet esasına dayalı olarak kurulan bu bağıntılarla, birbirine eşlenik ve denk yapılar oluşturulur. Oluşturulan bu eşdeğer yapılar dilbilim kaidelerine göre döngüsel, ilerlemeci ve bütünsel biçimde bireşim düzleminde gösterilir. Bu gösterim dil incelemelerinde yaygın, edebiyat incelemelerinde yenidir.

Dil bilimde etimolojik olarak izahı yapılmamış, veya yapı(a)mamış morfolojik tahlilinde tereddütler bulunan biçimbirimler, dilbilimin ikili düzlemindeki karşılık paradigmasında benzerlik ve karşıtlık yönlerinden eşleştirilir. Eşleştirilen bu dil birimleri arasında benzerliklerden yararlanarak “kıyas-anoloji” ve karşıtlıklardan yararlanarak “zıtlık-tezat” bağıntıları kurulur. Tahlil (segmentleme-parçalara ayırma), tasnif (gruplandırma-sınıflama) ve terkip(sistemleştirme-birleştirme) kurallarına riayet ederek dil sistemindeki parçaların birbirleriyle hangi ilişkileri kurdukları ve bu sistemi nasıl oluşturdukları gösterilir (Karpuz 1999: 626). Böyle bir bağıntı sayesinde dildeki tartışmalı her öge ve kullanım için açıklama ve izahlar yapılabilir. Dil birimlerinin etimolojik ve morfolojik konumları açığa çıkarılabilir.

Dil alanındaki gelişmelere rağmen Türkçenin ilk devresinden başlayarak günümüze kadar ulaşan eserlerde dilsel olay ve olgularla ilgili bakış açıları ve anlayışlar, yaklaşım ve yönelişler, kabul ve tercihler, tenakkuslu ve ikircikli durumlardan bütünüyle kurtulamamış ve dildeki bazı tartışmalı anlayış ve görüşler mecra değiştirerek fakat yeni görüşlerle çeşitlenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Yaşadığımız çağda dilbilimin sağladığı fırsat ve sunduğu imkanlar sayesinde dile ait bu görünüş ve yansımalar, dilcinin ve dilbilimcinin bakış açıları (Fr. point de vue, A. nokta-i nazar) ile uyumlu olacak şekilde yeniden ele alınmış ve değerlendirilme fırsatı bulmuştur. Dilbilimin sağladığı imkanlar ve dili kullanma ve yorumlama olanakları ile dilsel olgu ve olaylara yeni bakış açıları getirilmiştir; dilde çözümlenemeyen tereddütlü ve ikircikli birçok olgunun çözümü olanaklı kılınmıştır. Bu sayede dilin sayı ve ölçü temeline dayanan nicelikleri, biçim ve şekle dayalı örüntüsel yapısı ve anlamlandırılabilir nitel özellikleri sağlamalı olarak değerlendirilebilmiştir.

İlgisi ve ilişkisi bağlamında cümleden başlayarak her seviyedeki dil birliğini çözümlenmede ve açıklayıp izah etmede dil paradigması içinde bütünden parçaya genelden özele tümdengelimli lojik sıralama ve bu sıralamadaki takdim (biçimbirimler için öncelik ve sonralık) ve konum çözümlenmelerde büyük kolaylık sağlar. Ferdinand

Brunot'un tam ve manalı olan cümleden başlayarak kelime öbeklerine oradan kelimelerin morfolojisine ve en küçük biçimbirim sese kadar giden dağılımsal kuram anlayışı ve bu doğrultuda yapılan çözümlenmeler, dil incelemelerinde uygun yaklaşımlar olarak kabul edilir (Dilaçar 1971: 138). Türkçenin kurallı yapısı, unsurlarının dursayı durumdaki konumu ve takdim-tehîre uygun (biçimbirimler için öncelik ve sonralık) işleyişi, geniş değerlendirme olanakları yaratır. Dil göstergesi üzerinde yatay satır ve düşey sütunda, paradigmatik ve sentagmatik düzğude, dizimsel ve dizisel ilişkiler bağlamında yapılacak bu çeşit değerlendirmeler, dilde bugün tereddütlü ve sorunlu görünen bazı hususları aydınlatmaya; onlara yeni bakış açıları getirmeye yarar, var olan bazı sorunların çözümüne olanak sağlar.

Paradigmatik ve Sentagmatik ilişki, dil göstergelerinde denkliği ve eşlenikliği sağlayan önemli bir kural olmasının yanında manzum edebi eserlerde de öğeler arasındaki anlam bağıntılarını sağlayan ve gözeten bir mikyas ve ölçüt olarak kullanılır. 20. yüzyılda Saussure ile birlikte dilbilim çalışmalarının edebiyat inceleme ve eleştirilerine yansmasıyla birlikte metin inceleme, üslup incelemesi, sözlük bilim ve stilistik gibi uygulamalar da işlerlik kazanmıştır. Saussure'den sonra, Sapir, Bloomfield, Trubetskoy, Guillaume, Tesniere, Hjelmslev gibi dilbilim uzmanları, bu disiplini geliştirmiş, böylelikle edebi metinlerin açıklanması yorumlanması ve anlaşılmasını sağlayan çalışmalar doğmuştur. Yapısalcı akım dil bilimini cümleyle, cümle üretimiyle sınırlandırırken üretimsel dönüşümlü dilbilime tepki olarak gelişen metin dilbilim cümleler arası anlam ilişkilerine önem vermiş, bu ilişkilere göre değer kazanmış (Aksan: 1993: 257) bilhassa "vezinli-kafiyeli" cümle formundaki klasik Türk şiirinde yaygın olarak kullanılmıştır.

Dilbilimsel çözümlenme yöntemlerinin klâsik edebiyat incelemelerine yansması ile dilbilim ve şerh çalışmaları da başlamış, bu sayede dildeki her gelişme şerh çalışmalarına, şerh metotlarındaki her farklı bakış dilbilim incelemelerine yansmıştır (Üst 2014: 125,126). Klasik Türk şiirinde (Divan Edebiyatında) "iç hendese" olarak tanımlanan dizeler arasındaki söz ve anlam paralelliği ya da simetrisi, beyite hoş bir ahenk, etkileyici bir ritm ve bellekte kalıcılık sağlamış; şaire beyitin açıklanması, düzenlenip düzeltilmesinde dizemli bir olanak vermiştir. Sözle kurulan bu düzen ve yapıda eşleniklik olmayan ve denklik taşımayan kimi eksik ve yanlış kullanımlar ise doğru gruplandırma ve öbeleştirme ile düzeltilebilmiştir. Bu kabil işlemler eksik ve yanlış yapıların düzenlenmesinde diğer bir ifadeyle metin onarımında araştırmacıyı doğru varyanta yönlendirip sayısız yararlar sağladığı gibi (Dilçin 2000: 35) metnin mantıksal bir bütünlük taşıması temeline dayanan ve kendi alanlarına yönelik olarak kullanılan bakış açıları felsefe, mantık, edebiyat, psikoloji gibi çeşitli edebi türlerin anlam ilişkilerine ışık tutmaya ve derin yapıyı belirlemeye yardım etmiştir (Karpuz, Akçataş 2001: 37). Bu itibarla dilin sistematiğine uygun bir yapılanma içinde tıpkı doğrusal konumdaki dizeyin "matrisin" dizilenmesini ve dağılımını gösteren bir çözümlenme tablosunda, dilsel olgularla ilgili tüm hususlar tutarlılıkla izah edilebilmiştir.

Bu çözümlenme tablosuna göre dizey içinde dizilen ve dizimlenen sayal değerler, bir ögeye karşılık gelecek biçimde eşleştirilir. Dağılımda düz yatay sıraya satır, dikey sıraya

sütun adı verilir. Dizey, satır ve sütunların ikili denkliklerinden oluşur. Satır gruplandırmaların, sütun öbeklendirmelerin yapıldığı konumdur. Dizeyin büyüklüğü, satır sayısı ile sütun sayısının birlikte verilmesi; dizeyin boyutu, satır sayısı ve sütun sayısının ayrı ayrı verilmesi ile ifade edilir. Saylamada örneğin: ($A = 6 \times 4$) altı satırlı ve dört sütunlu “=altı gruplu ve dört öbekli” dilbilgisel dizey anlamında kullanılır. Dile ait çözümlenmelerde satır ve sütunların ikili denklikleri gözetilir: Oluşan ve ortaya çıkan yapıda ikili denklikler sağlanıyorsa yapı doğru, değilse yanlış kabul edilir.

m'ye n'lik bir dizey (m satırları n sütunları karşılar)

$a_{i,j}$	i değişir	→			
↓	[	]			
	$a_{1.1}$	$a_{1.2}$	$a_{1.3}$	...	$a_{1.n}$
	$a_{2.1}$	$a_{2.2}$	$a_{2.3}$	...	$a_{2.n}$
	$a_{3.1}$	$a_{3.2}$	$a_{3.3}$	...	$a_{3.n}$
	...	...	...	...	...
	$a_{m.1}$	$a_{m.2}$	$a_{m.3}$	↘	$a_{m.n}$
	j değişir				

Dilbilimsel incelemelerde yatay sütunlar dilin sıralama, düşey sütunlar dilin seçme eksenini gösterir. Sıralama eksenini kelimelerin dilbilgisel düzene göre dizildiği listedir. Seçme eksenini karşılıklı yer değiştirmenin yapılacağı karşılık “mukabiliyet” (benzerlik veya karşıtlık) eksenidir. Sıralama ekseninde yan yana bulunan kelimeler görev birimi bağıntılarını verir. Yan yana bulunan ve sentaktik bütün oluşturan ana yapı, gruplara ayrılarak hangi parçalardan oluştuğu belirlenir. Gruplar arasında geçişleri sağlayan görev birimi bağıntıları veya modülasyonu sağlayan geçki unsurları tespit edilerek gruplar arasındaki bağlantı ve bağıntılar ortaya çıkarılır. Aynı şekilde grup sırasına riayet edilerek devam eden ve alt alta gelen satırlarda aynı gruba denk düşecek eşdeğer başka gruplandırmalar yapılır. Bu gruplandırmalarda satır ve sütunların denkliği ve sütun basamağında öbeklendirilen biçimbirimlerin eşlenikliği gözetilir. Böylece soldan sağa doğru sıralama ekseninde birbiriyle münasebette olan ve grup oluşturan biçimbirimler (i); yukarıdan aşağıya doğru seçme ekseninde birbiriyle münasebette bulunan ve öbek oluşturan biçimbirimler (j) yazılır. Aynı sütunda bulunan ve değişkenlik özelliği olan biçimbirimler mukabiliyet esasına göre karşılıklı olarak eşleştirilir. Eşleştirilen ve eşlenik konuma getirilen dil birimleri, özelliklerine ve aralarındaki benzerlik veya karşıtlık bağıntısına göre dilsel ve dilbilgisel yönden karşılaştırmalı olarak tetkik ve mukayese edilir.

Mukayese edilecek dil birimleri arasında bir ilişki kurulabilmesi için dil birimlerinin en az iki satır (sentagma)dan oluşması, eş dizimli (collocation) sıralanması, satırlardaki grup ve sütunlardaki öbekler arasında ölçüt bulunması, grup ve sütunları oluşturan dil birimlerinin nitel ve nicel yönden denk ve eşlenik olması koşuldur. Böyle koşullu bir bağıntı içerisinde karşılaştırılan dil birimleri önce gruplara ayrılır, sonra o gruplar

kendisini oluşturan diğer alt gruplara, alt gruplar da başka alt gruplara ayrılarak segmentleme(parçalama) gerçekleştirilir. Gruplandırma tek bir ek ya da ses kalana kadar devam eder. Bu şekilde en az iki satırda gruplandırılmış öğeler, sütunlarla denkleştirilir ve karşılık bağlamında benzerlik ve zıtlık yönlerinden karşılaştırılır. Karşılaştırmalarda yaygın olarak kullanılan ve bilinilirliği fazla olan dilbilgisel bağımlı ve bağımsız biçimbirimlerden yararlanır.

IX.Ana Cümle ve Yan Ya Da Yardımcı Cümlelerde Dizimsel ve Dizisel İlişkiler

Türkçede birleşik cümlelerden başlayarak en küçük birim “ses”e kadar en az bir ögesi ortak olan ve aynı paradigma ve sentagma içinde yer alan tüm dil birimleri böyle bir ilişki içerisinde değerlendirilebilir. Meydana gelen dil birimlerinin doğru olup olmadıkları cümlelerin satır ve sütunları taraf tarafa toplanarak gösterilebilir. Türkçede en az bir ögesi ortak olarak kullanılmış bağı ve sıralı cümlelerin oluşturduğu büyük cümle, ana yapının(dıştaki büyük cümlelerin) kopyasını oluşturan ve yapısal denklik sağlayan daha küçük alt cümlelerin birleşkesinden oluşur. Dilbilgisel yapıda en dıştaki büyük parça “bütün” konumundaki “ana” cümleyi, cümlelerin özgün minyatürünü oluşturan ve paradigmatik eşleniklik sağlayan daha küçük parçalar (alt cümleler) ise bu bütünün fraktallarını (parça cümlelerini) meydana getirir. Ana cümle kendisine benzeyen “n” kadar alt cümleden oluşur ve her bir cümle özgün olan “ana” cümleye göre 1/n büyüklüğündedir. Aralarında doğru ilişki kurulmuş ve paradigmatik denklik sağlanmış bu cümlelerde daha küçük boyutlardaki fraktallar(parça cümleler)in kendine benzerlik boyutu değerleri aynı, sağlanamamış cümlelerde aynı değildir.

Paradigmatik denklikte en üst yapı olarak cümlelerin ele alındığı ve ünlülerin kalın ve ince oluşlarına göre tanım ve tasnifinin anlatıldığı:

“dilin geri çekilmesiyle ağzın arka kısmında teşekkül eden ünlülere kalın; dilin öne sürülmesiyle ağzın ön kısmında teşekkül eden ünlülere ince ünlü denir.” biçimindeki örnek bir cümlede:

karşılaştırma yani karşılık veya mukabiliyet ilişkisi: “ünlülerin teşekkül bölgesi”;

karşılaştırma yönü yani karşıtlık-karşınlık ilişkisi: ünlülerin “kalın veya ince ses”li oluşları

esas alınarak kurulmuştur. Buna göre:

Birleşik cümlede yatay sırada yer alan ve yan yana bulunan: “dilin; geri; çekilmesiyle; sürülmesiyle; ağzın; arka; ön; kısmında; teşekkül; eden; ünlülere; kalın; ince; ünlü” dil birimleri dilin sıralama eksenini,

Düşey sırada yer alan ve alt alta bulunan: “geri çekilme / öne sürülme; ağzın arka kısmı / ağzın ön kısmı; kalın ünlü / ince ünlü” dil birimleri dilin seçme bağıntılarını gösterir.

Tablo 1. Örnek (1) Paradigmatik ve Sentagmatik Eşleniklik Bulunan Cümle Tablosu

sıralama eksenini →									
seçme eksenini ↑	a1.1	dilini <u>geri çekilmesiyle</u> <u>ağzın arka kısmında</u> teşekkül eden ünlülere			a1.2	a1.3	Ø	kalm	
		dilini <u>geri çekilmesiyle</u> <u>ağzın arka kısmında</u> teşekkül eden						ünlülere	“
		dilini <u>geri çekilmesiyle</u>		<u>ağzın arka kısmında</u> teşekkül eden				“	“
		dilini	<u>geri çekilmesiyle</u>	<u>ağzın arka kısmında</u>				teşekkül eden	“
	a2.1	dilini <u>öne sürülmesiyle</u> <u>ağzın ön kısmında</u> teşekkül eden ünlülere			a2.2	a2.3	denir	ince	
		dilini <u>öne sürülmesiyle</u> <u>ağzın ön kısmında</u> teşekkül eden						ünlülere	“
		dilini <u>öne sürülmesiyle</u>		<u>ağzın ön kısmında</u> teşekkül eden				“	“
		dilini	<u>öne sürülmesiyle</u>	<u>ağzın ön kısmında</u>				teşekkül eden	“

Seçme ekseninin karşıtlık üzerine kurulduğu, öğeleri arasında paradigmatik ve sentagmatik denklik bulunan görev-yapı-anlam sırasına uygun dizilmiş böyle bir cümlede, parçalara ayrılmış ve alta alta getirilmiş öbekler arasında eşleniklik ve eş değerlilik söz konusudur. Bu şekilde oluşmuş ve ortaya çıkmış en az bir ögesi ortak bir birleşik cümlede dilsel değer ikili (binary) sıfır (0) ve bir (1) sayılarından yararlanılarak ve “0 (yanlış)” “1 (doğru)” gibi iki bitlik gösterge verileri kullanılarak gösterilebilir. Buna göre ana cümlenin her iki yan veya yardımcı cümlesinin birbiriyle uyumlu olduğu örnek (1) cümlesi için ölçüm değeri 00 bit’ te cümlenin doğrusal değerinin “0” yani yanlış olması söz konusu değildir. 01 bit’ te cümlenin doğrusal değeri 1, 10 bit’ te cümlenin doğrusal değeri “1” ve 11 bit’ te cümlenin doğrusal değeri “1” sağladığı için yani cümle hem tek başına hem ayrı ayrı doğru olduğu için cümle bir doğruluk derecesindedir ve her bir cümlede tek tek bir doğrusal değerine sahiptir. Bu itibarla cümlenin fraktal (parça cümle) boyutu ve kendine benzerlik boyutu değerleri aynıdır.

Halbuki, zarf tümleci ve yüklemi ortak olan ve zarf tümleci, yüklem ve öznenin oluşan dıştan on altı, dıştaki cümlelerin bir parçasını oluşturan ve birbirine (, ; ve, veya... gibi) bağlayıcılarla bağlanmış unsurların kullanımıyla toplam kırk ayrı cümleden meydana gelen ve öğeleri arasında paradigmatik ve sentagmatik eşleniklik bulunmayan görev-yapı-anlam sırasına uygun olarak dizilmemiş aşağıdaki birleşik cümlede (örnek 2):

“On senelik Cumhuriyet rejimindeki felsefe neşriyatını işte bu çerçevede gösterdiğimiz takdirde, elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin liselerin felsefe tedrisatını muasırlandırmak(1); üniversitelerin ilk devre taleplerine manuel temin etmek ve üniversitelerin terbiye faaliyetlerine şuur kazandırmak(2/2); milli terbiyeyi araştırmak

ve [milli terbiyeyi] ileri memleketlerin orijinal terbiye, hareket ve teşebbüslerine temas ettirmek(3 /4/); tedris usullerini muasırlandırmak(4); çocuğu ilmi bir surette tanımak(5); milliyet, terakki, fert, cemiyet ve devlet mefhumlarını tedkik etmek(6 /5/); büyük filozofların monografilerini yapmak(7); Eflatun'un Diyaloglarını nakletmek(8); ana eserlerin dilimize çevrilmesine çalışmak(9); memleketin hususiyetini teşrih etmek(10); askerliğimizin ve şairlerimizin ruhiyatını denemeğe başlamak(11/2/); felsefe dilini Osmanlıca ve medrese ağzından kurtarıp Türkçenin ahenk ve selikasına yaklaştırmak (12/7/); ruhumuzun milli orijinalligini aramak(13); felsefe alakasını bir cemiyet ile temerküz ve tekâsüf ettirmek(14/2/); bir yıllık ile bu temerküzün mesaisini neşr neşretmek (15); Türk tefekkür tarihini hiç olmazsa şema halinde hazırlamak olduğu(16) görülür.”

Parçalara ayrılmış ve alt alta getirilmiş “a9.2, a11.2, a12.2 ve a14.2” cümleleri arasında cümlenin bütünü ve diğer cümlelerle eşleniklik ve eş değerlilik söz konusu değildir.

Tablo 2. Örnek (2) Paradigmatik ve Sentagmatik Eşleniklik Bulunmayan Cümle Tablosu.

sıralama eksenini →						
seçme eksenini ↑	a1.1	On senelik Cumhuriyet rejimindeki felsefe neşriyatını işte bu çerçevede gösterdiğimiz takdirde	a1.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin liselerin felsefe tedrisatını muasırlandırmak olduğu	a1.3	görü lür
	a4.1	“ “	a4.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin tedris usullerini muasırlandırmak olduğu	a4.3	“ “
	a9.1	“ “	a9.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin ana eserlerin dilimize çevrilmesine çalışmak olduğu	a9.3	“ “
	a11.1	“ “	a11.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin askerliğimizin ve şairlerimizin ruhiyatını denemeğe başlamak olduğu	a11.3	“ “
	a12.1	“ “	a12.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin felsefe dilini Osmanlıca ve medrese ağzından kurtarıp Türkçenin ahenk ve selikasına yaklaştırmak olduğu	a12.3	“ “
	a14.1	“ “	a14.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin felsefe alakasını bir cemiyet ile temerküz ve tekâsüf ettirmek olduğu	a14.3	“ “
	a16.1	“ “	a16.2	elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin Türk tefekkür tarihini hiç olmazsa şema halinde hazırlamak olduğu	a16.3	“ “

Buna göre ana cümlenin ve ana cümleye bağlı on altı yan veya yardımcı cümlenin birbiriyle ve kendisi içinde uyumu yoktur. Bu sebeple birleşik cümlede “örnek 2” ana cümlenin doğrusal değerinin “1(doğru)” olması yani hem ana cümlenin tek başına ve hem ana cümleyi oluşturan diğer cümlelerin birbirleriyle ayrı ayrı doğru olması söz

konusu değildir. Bu cümleler tek başlarına ve birbirleriyle kullanımlarına göre doğru olmadıkları için 01 bit’ te cümlenin doğrusal değeri “0”, 10 bit’ te cümlenin doğrusal değeri “0” ve 11 bit’ te cümlenin doğrusal değeri “0” dır. Yani cümle hem tek başına hem ayrı ayrı doğru değildir. Bu itibarla cümlenin fraktal (parça cümle)boyutu ve kendine benzerlik boyutu değerleri aynı değildir.

Bu durumda cümlenin öğelerini oluşturan ve kendisi içinde birer alt cümle oluşturan dil birimlerinin dil yanlışlarından kurtarılması ve fraktal (parça cümle) boyutu değerlerinin bütün cümlelerde aynı hale “1” doğrusal değerine getirilmesi söz gelimi a12.2 ‘deki öbekte olduğu gibi “felsefe dilini [felsefenin dilini veya felsefi dili] Osmanlıca ve medrese ağzından [medrese ağzından ve Osmanlı lehçesinden veya...] kırtarıp Türkçenin ahenk ve selikasına yaklaştırmak” biçiminde dil ve ifade yönünden doğru olacak biçimde yeniden yazılması gerekir..

“On senelik Cumhuriyet rejimindeki felsefe neşriyatını işte bu çerçevede gösterdiğimiz takdirde, **elde edilen mahsülün başlıca temayüllerinin** liselerin felsefe tedrisatını muasırılaştırmak(1) olduğu görülür.

X. Söz Öbeklerinde “Kelime Gruplarında” Dizimsel Ve Dizisel İlişkiler

Türkçede cümlenin bir ögesini veya ögesinin bir parçasını oluşturan söz öbekleri dilin, biçim ve anlam öğelerini bağdaştırıp düzenli ve uyumlu bir biçimde dizileme özelliğine bağlı olarak birbirine koşut birbiriyle eşlenik bağıntılar kurarlar. Sıklığı ve yoğunluğuna göre bu öbekler arasında en çok kullanılanlardan biri de iyelik gruplarıdır. İyelik grupları “possessive phrases”, getirildikleri isimlerin dışındaki varlıkları şahıslar halinde karşılayan iyelik ek(ler)inin isim ulamı kelimelere gelerek onları ilgi eki almış isimlere bağlamasıyla oluşur. İyelik grupları hal eklerini almaksızın isim cümlelerinde “özne” ögesi, hal eklerini alarak “zarflık (mazruf)” yani “tümleç” öğelerini oluştururlar.

İyelik grupları iki ögeli isim+ilgi ve isim +iyelik biçimindeki kullanımlarında formülistik yapısına uygun özellik gösterir ve herhangi bir yanlışla yol açmazken içinde “kendi” dönüşlülük zamirinin geçtiği üç veya daha fazla ögeli yapılarda dilin, biçim ve anlam öğelerini bağdaştırıp düzenli ve uyumlu biçimde dizilemesine aykırı oluşumlar gösterebilir. Yaygınlaşan ve “galat” seviyesine ulaşan “kendi”li yapılardaki hata ve yanlışlar, paradigmatik denklik bağıntılarındaki kullanılışlar ile ortaya çıkar.

“**Bıçak ne kadar keskin olsa kendi sapını kesmez.**” cümlesinde dolaysız kurucu konumundaki özne ögesi “bıçak” ismi, yüklem ögesi “kesmez” fiildir. Dolaylı kurucu konumundaki nesne ögesi “kendi sapı” ise iyelik grubu görünümüdür. Ancak “kendi sapı” iyelik grubu gibi görünse de gerçekte hem ilgi ekini hem iyelik ekini almamış olması iyelik grubunun düştüğünü ya da oluşmadığını gösterir.

Grubun doğru ve açılımlı biçimi: “[onun] kendisi[nin] sapı”dır.

İyelik grubu üçüncü şahsa göre çekimlenmiştir. Üç ögeli bu çekimde önce şahıs zamiri ve ona ulanan dönüşlülük ve asıl şahıs zamiri (kendi), iyelik grubunu oluşturmakta; daha sonra bu grubun üzerine getirilen ilgi eki ile birlikte iyelik eki almış “sap” ismine bağlanmakta ve ortaya

{[(isim+ilgi) + (isim +iyelik(+ilgi))] +[(isim +iyelik)]} biçiminde

konuşan {[(ben+**im**) + (kendi+**m**)]+**im**} {[(sap+**im**)]}
dinleyen {[(sen+**in**) + (kendi+**n**)]+**in**} {[(sap+**in**)]}
adı geçen {[(o+nun) + (kendi+**si**)]+**nin**} {[(sap+**ı**)]}

biçimi çıkmaktadır.

Tablo 3. Örnek (3) Söz Öbeği (İyelik Grubu) Tablosu

seçme eksenini ↑	sıralama eksenini →										
	şahıs		isim +ilgi eki		isim+ilgi eki+iyelik eki			isim+iyelik eki			
	konuşan	a1.1	ben	im	a1.2	kendi	m	im	a1.3	sap	im
dinleyen	a2.1	sen	in	a2.2	kendi	n	in	a2.3	sap	in	
adı geçen	a3.1	o	nun	a3.2	kendi	m	im	a3.3	sap	ı	

Bu paradigmada teşekkül noktalarına göre “m” dudak ve “n” diş; boğumlanma noktasındaki organların temas derecesine göre her ikisi de akıcı olan “m ve n” seslerinin veya eklerin (1. şahısta im, (o)m, im, im; 2. şahısta in, (o)n, in, in) art arda gelmesiyle oluşan tenâfür(kakofoni-ses uyumsuzluğu) ise teşekkül noktası ve ton bakımından benzeşen “m” ve “n” sesleri arasındaki geçki (modülasyon) ve benzer sesler taşıyan “-im” ve “-in” hecelerinden birisinin düşmesi (haploloji) ses hadiselerine bağlı olarak ortadan kalkar ve iyelik grubu hem yatay ekseninde hem düşey ekseninde gruplandırma ve öbeklendirmede denklik ve eşleniklik oluşturur.

Buna göre iyelik grubu ve (3. şahıs) için ayrıca isim tamlaması olan söz öbeği, kendisi içinde ve diğer şahıslarla tam uyumlu olduğu için iyelik grubunun doğrusal değeri “0” yani yanlış olamaz. İyelik grubunun 01 bit’ te doğrusal değeri “1”, 10 bit’ te “1” ve 11 bit’ te “ doğrusal değeri “1” i sağladığı için iyelik grubu “1” doğruluk derecesindedir ve her bir grup da tek tek “1” doğrusal değerine sahiptir. Yani iyelik grubu hem tek başına hem ayrı ayrı doğrudur. Bu itibarla iyelik grubunun fraktal (parça öbek) boyutu ve kendine benzerlik boyutu değerleri aynıdır.

XI. Kelimelerde Dizimsel ve Dizisel İlişkiler

Paradigmatik ve sentagmatik denklik ve sıralama ve seçme eksenindeki eşleniklik, en az iki kelime arasında ve denklik bağıntısı oluşturan kelime çiftlerinde de aranır. Bu şekilde oluşturulmuş gruplandırılması ve öbeklendirilmesi doğru yapılmış bağıntılar kelime tahlili ile ilgili morfolojik bilgiler vermekle kalmaz, aynı zamanda kelimelerin etimolojileri ve etiyolojileri ile ilgili bilgiler de verir.

Kelime kökünün yardımcı morfemleri olan ve kök morfemlerini destekleyen yapımların kelime kökü ile daimî bağlantılarının olması ve doğrudan doğruya kelime kökü ile ilintili bulunması onların kelime içindeki yerlerini de tayin eder (Ergin 1989: 161). Bu sebeple etimolojisinde tereddüt edilen kelimeler aynı satır ve sütunda olmak koşuluyla bu türden gruplandırma ve öbeklendirmelerle karşılaştırılır. Kelime kökünün

hemen sonundaki “kon” kelime düzeyindeki karşılaştırmalarda fikir verir, kolaylıklar sağlar. Dizimsel ve dizisel ilişkiler bağlamında yapılan gruplandırma ve öbeklendirmelerde en dıştaki grup bir kelime ise bu kelimeyi oluşturan alt gruplar da böyle bir işlevi yerine getiren türetme işlevli ve/veya dilbilgisel işlevli bağımlı biçimbirimlerdir. Türkçenin fonetik yapısı ve fonolojik özellikleri de göz önünde bulundurularak aynı sütundaki ve satırdaki biçimbirimler arasında denklik bağıntısı oluşturulur. Denklik bağıntısını sağlayan biçimbirimlerin aynı veya aynı işlevli biçimbirimler olduğuna hükmedilir. Bu sebeple söz gelimi etimolojisi **bilinsin veya bilinmesin /-la/ ekini** biçimbirimin /-la/ dan önceki kısmının isim kökü veya gövdesi (su-la, **bağ**-la, **ağ**-la, **çağ**-la...vb.), asıl isimlerden fiil yapmakta işlek olmayan ses taklidi isimlerden fiil yapmakta işlek olan -da ekinin ise Eski Türkçede kök isimlere gelerek anlamı kuvvetlendiren isimden fiil yapım eki(**al**+da-, **is**+te-, **bağ**+da) ya da “-l-” ve “-n-” eklerinin geçişli etken fiil gövdelerinden geçişsiz pasif fiiller yapan (ökü-l- < ök-ü-l- “düşünülmek, tasarlanmak; kıl- (n) < kıl-ı-n- “yapılmak, yaratılmak (Hacıeminoğlu 1991: 34,35) biçimbirimleri olduğu bu sebeple öncesindeki kısmın, fiil olduğuna hükmedilir. Aynı şekilde eskiden beri işlek olan ve çok sayıda örneği bulunan fiilden isim yapım eki “-ak” ile genişlemiş dön-ek, kork-ak, at-ak, dur-ak kelimelerinin morfolojisi bilindiğinde “yed-ek” biçimindeki herhangi bir biçimbirim görüldüğünde bu “-ak” ekinin öncesinin ister kök ister gövde halinde olsun fiil olduğu söylenir. Bu görüş tereddütü olmayan ve doğruluğu bütün dilciler tarafından kabul edilmiş kelime örneklerine dayandırılarak tanıtlanabilir ve kanıtlanabilir.

Türkçe, analogik özellikler taşıyan analogik karşılaştırmalara uygun uzbilimsel bir dildir. Bu itibarla Türk dillerinde kelime şekillerinin teşekkülünde ve Türk dillerinin morfolojik özelliklerinin açıklamasında analogi önemli bir rol oynar (Şçerbak 1996: 77) Aynı kökten gelen ve aralarında yapı ve anlam ilgisi bulunan “öğret-men ve öğren-ici” (öğren-ci değil) kelimelerinde “-t” fiilden fiil ve “-n” fiilden fiil yapım ekleri çıkarıldıktan sonra geriye kalan “öğre-” biçimbirimleri her iki kelimedede ortak olduğu için “öğret- ve öğren-” fiillerini denklik bağıntısı içerisinde taraf tarafa toplayabilir; bu kelimelerle ilgili denklik bağıntıları oluşturabilir, morfolojileri ile ilgili tahliller yapar ve etimolojileri ile ilgili delillere dayalı kanaat ve hüküm ileri sürebiliriz. Aynı uygulama en az ikili diziliş (permütasyon) için de olma ve aynı cins kelime ve aynı kategoriden ek alma koşuluyla Türkçede on bin civarındaki kelime kökü ve yüz yetmiş ekin her birisiyle oluşmuş en az ikili çiftten oluşan kelime biçimbirimleri için de yapılabilir. Böylece karşılaştırılan unsurlardan herhangi birisine ait türetme işlevli biçimbirimlerden birisinin bilinmesi ile diğer kelimelerin de bilinmesi ve çözümlenmesi sağlanmış olur.

Dildeki biçimbirimler “tanınan biçimbirimler”, “hatırlanan biçimbirimler” ve “varsayılan biçimbirimler” olarak yaygınlıkları ve bilinirlikleri açısından tasnif edilip ayrımlanabilirler. Bu ilişkiye dayanarak “savur-du-m-, doyur-du-m” kelimelerinin gövde biçimleri “tanınan biçimbirimler” olduğu için kökenlerinin “doy-, sav-” olduğu kolaylıkla görülebilir. Bu kabil kelimeleri algılama, kavrama ve tefrik kolaydır. Kökenleri verilen ve iki ögeden meydana gelen “kayır-dı-m, çağır-dı-m kelimelerinin ise gövde biçimleri “tanınan biçimbirimler” olmadığı için kökenlerinin “kay-, çağ-“ olduğu kolaylıkla görülemez. Bu kelimeleri algılama, kavrama ve tefrik kolay değildir. Bu

yüzden morfolojik olarak kolaylıkla tahlil edilemezler. Bu durumda fonetik ve morfolojik benzerlikleri bulunan bu kelimeler, kelime gövdesi kök veya kökeni bağlamında sıralama ekseninde aynı grupta ve yapım eki paradigmasında seçme ekseninde aynı öbekte yazılır ve karşılaştırılırlar. Bu karşılaştırmada “-(r)” ekinin fiilden fiil yapım eki olduğu bilindiği için öncesinin kesinlikle fiil gövdesi veya kökü ya da kökeni olduğu söylenir. Bu safhadan sonra kalan yapının gövde mi yoksa kök veya köken mi olduğu ise kelimelerin hem morfolojik hem etimolojik tahlilinin yapıldığı “çok safhali bir çözümleme” ile ortaya çıkarılır.

Bir sözcüğü, ana öğelerinin, bilinen en eski kullanılış şeklinin ve şekilce, anlamca geçirdiği değişikliklerin tanıt ve kanıtlara göre inceleme ve kökenini (kökünü değil, menşeyini, Fr. origine, Alm. Herkunft = nereden geldiğini) ve tarihsel gelişimini araştırma etimoloji için gereklidir. Baskın olan dil biriminin yerleşmesi koyulaşma ve baskın olmayan dil biriminin yitimi “körleşme” olarak ortaya çıkan Türk dili ve lehçelerindeki (Dilaçar 1957: 85) morfolojik ve fonetik değişiklikler yanında, dilbilim metodolojisine uygun denklik bağıntıları da etimolojik izahlar da ufuk açıcı, yol gösterici bilgiler verir. Türkçenin tarihî gelişmesinde ve şivelerin ayrılmasında çok önemli bir yeri olan ve Eski Türkçe'nin sonlarında gerçekleşen d~z~y değişiminde d'ler önce peltek “z(zel)”ye, sonra “y” ve “z”ye çevrilmiştir: adaq-ayaq-azaq biçimindeki bir gelişimde d-y değişikliği Batı Türkçesinin(Oğuz Türkçesinin) içinde değil, Batı Türkçesi ile Eski Türkçe arasında olan bir değişiklik olarak gerçekleşmiştir (Ergin 1989: 122).

İçinde “ed” ve “gü” gibi iki öge bulunan “iyi”nin (Tuna Bulgar Türkçesi eth, Yakut Türkçesi ütö /ötüö, Cağatayca eyü, Osmanlıca eyi, Türkiye yazı Türkçesi iyi); “kök” (racine) değil “köken” (radicale) çözümlenmesi asıl kök ed + “kılan” değeri ile sıfat eki -gü, kaynaşması Eski Türkçe edgü'nün kök olması gibi (Dilaçar 1971:103). Ay- (ı)r-dık-lar-(ı)m ve kay-ır-dı-m kelimelerindeki ay- ve kay- fiillerinde “y” sesinin ortak kullanılması ve d~z~y değişimi sırasında “d” sesinin “y” sesine dönüştüğünü göz önünde bulundurarak kelime kökündeki “-d-” sesinin etimolojik yaklaşımda kök belirteci, morfolojik yaklaşımda kelime köküne getirilen “-d-” fiilden fiil yapım eki olduğuna hükmederiz. Kelimeyi a-d-(ı)r biçiminde köküne göre ayırdıktan sonra sıralama ve seçme ekseninde gruplandırır ve öbeklerine ayırırız. “r-” yapım ekinden sonra herhangi bir yapım eki gelmediği için “-r-” ekinden sonra gelecek çekim (işletme) eki kaç çeşit ve ne kadar sayıda olursa olsun a-d-(ı)r kelimesini ve onunla aynı denklik bağıntısı içindeki diğer kelimeleri “-r-” yapım ekinden önceki kon’una göre tasnif ederiz. Bu yaklaşıma göre “r” fiilden fiil yapım eki almış aşağıdaki kelimelerin:

- a- d- ()r > // ay- (ı)r-dık-lar-(ı)m
ka- d- ()r > // kay-ır-dı-m
sı- d- ()r > // sıy-ır-dık-ı-n-da
to- d- ()r > // doy- -ur-duk-(u)m-da
tu- d- ()r > // duy- ur-(u)l-duk-(u)n-a

“r” yapım ekinden önceki kısımlarının en az bir gövde olduğu söylenir. Türkçenin tarihi gelişmesinde ve şivelerin ayrılmasında çok önemli bir yeri olan ve Eski Türkçe’nin sonlarında ortaya çıkan, d~z~y değişimindeki “d”lerin Türkçedeki d-y değişikliği ile “y” fiilden fiil yapım eki olduğunu ve Türkçede ünlü, ünsüz-ünlü biçiminde tek ses ve iki sestem meydana gelen fiiller dolayısıyla kelime köklerinin tek veya iki sese kadar indirildiğini ve kelime köklerinin a- ; ka- ; sı- ; to-; tu- olduğunu ve Türk dillerindeki fiil köklerinin varlığını teyit ettiğini görürüz.

Bir tümcede, dizimde, anlam birimde birbirini izleyen ve aynı düzeye bağlanan birimler arasında yatay bağıntı (Sentagma); birbirinin yerini alabilen ve aynı düzeye bağlanan birimler arasında düşey bağıntı (paradigma) (Vardar 2002: 80) bulunduğu bilgisinden yararlanarak sıralama ekseninde sentagmatik ve seçme ekseninde paradigmatik denklik bağıntıları oluştururuz. “İç hendese” biçimindeki bu eşleniklik ilinti kelimelerin kökü hakkında doğru ve tanımlayıcı bilgiler verir. Çuvaş, Yakut ve Halaç Türkçesi dışındaki bütün Türk dillerinin ana kaynağının Eski Türkçeye dayanması Türkçenin fiiller lisamı olması ve Eski Türkçede tek heceli tek sesli i-z ve iki sesli kö-k, sa-n gibi bir çok fiilin gövde değil kök olması böyle bir ilişki kurulmasına kolaylık sağlar.

XII. Sonuç

Türk dilinin sistematiği tıpkı doğrusal konumdaki dizeyin “matrisin” konuşlanmasını (dizilenmesini ve dağılımını) andıran bir özellik gösterir. Türkçenin bu yapısal ve formülistik özelliğinden yararlanılarak en az bir ögesi ortak olan birleşik cümleler, söz öbekleri ve kelimeler morfo-sentaktik yönden tahlil edilebilir. Birbirine koşut olarak oluşan ve birbirine denk, birbirine eşlenik bir konfigürasyonda (dizilimde) ortaya çıkan dil birimlerinin doğru olup olmadıkları izah edilebilir. Bu çalışmada örnek olarak seçilen ve dizey içinde dizilen ve dizimlenen en az bir ögesi ortak birleşik cümlelerden bir ana cümle ile iki yan veya yardımcı cümle, bir ana cümle ile on altı yan veya yardımcı cümle; teklik şahıslara göre çekimlenmiş içinde “kendi” isminin bulunduğu üç ögeli iyelik öbeği ve kök ve köken bakımından morfolojisi belli olan ve olmayan örneklemler sekiz kelime herhangi bir dil ögesine karşılık gelecek biçimde sayal değerler verilerek yatay sıraya (satıra) göre gruplandırılmış, dikey sıraya (sütuna) göre öbeklendirilmiş ve söz dizimsel bağlam içinde mukabiliyet “karşılık” esasına göre incelenmiştir. Böylelikle temel dayanağı karşılık bağlamında eşleniklik ve denklik ilintisi ve ilişkisi olan bağıntı ile, Türkçedeki dil birimlerinin doğru kurulup kurulmadığı oluşan ve ortaya çıkan yapıların doğru olup olmadıkları sınıanmıştır. Sıralama ekseninde gruplandırma ve seçme ekseninde öbeklendirme yapılarak dil birimlerinin karşılaştırılması esas alınan bu sınıama sayesinde doğru olan yapıların doğruluğu sağlanmış ve teyit edilmiş, yanlış olan yapıların yanlışlığı sebepleri ile birlikte ortaya konmuş ve eksik ve eksilteli yapıların nasıl olması gerektiği satır sütun denkliğinden yararlanılarak gösterilmiştir. İnceleme Paradigmatik ve sentagmatik denkliğin cümle ve söz öbeği bağlamında fazlalık(irâd) ve eksiklik(ihmal), kelime düzeyinde kök veya kökenin bilinmemesi veya yanlış bilinmesi hatalarını önlediği, dil birimlerinin tasnif edilip ayrımlanmasında tereddüt edilen kök ve kökenlerin nasıl olması gerektiğini doğru ve sağlamalı biçimde ortaya koyduğu belirlenmiştir. Çalışma ile paradigmatik ve sentagmatik denkliğin Türkçe dil sistemindeki dil birimleri arasında “iç hendese”yi gösteren önemli bir ölçüt ve ayaraç

oduğu bir görüş olarak kabul edilmiştir. Dil birimlerinin paradigmatik ve sentagmatik denliklerine ve en az ikili eşlenik birimin koşutluğuna dayalı uygulamanın her seviyedeki dil biriminin çözümlenmesinde bilhassa morfolojik ve etimolojik çözümlenmelerde tereddütlü veya ikircikli yapıların izahında bir uygulama modeli olabileceği, etimolojik izahlara katkı sağlayacağı ve yol göstereceği fikri kanaat olarak dile getirilmiştir.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1993). Şiir Dili Ve Türk Şiir Dili. *Ankara: Şafak Matbaası.*
- Dilaçar, A. (1957). “Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması Ve Körlenmesi”. *TDAY Belleten*, 83-93.
- Dilaçar, A. (1971). “Gramer Tanımı, Adı, kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve kapsamı”. *TDAY Belleten*. 83-145.
- Dilçin, C. (2000). Divan Şiirindeki Paralel ve Ortak Söz Yapılarından Metin Eleştirisinde Yararlanma”. *Journal Of Turkish Studies*, (Abdülbaki Gölpınarlı Armağanı, Volume 19, 33-66.
- Ergin., M. (1989). Türk Dil Bilgisi. *İstanbul: Bayrak Yayınevi.*
- Gemalmaz, E. (1995). “Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Hacıeminoğlu, N.(1991). Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller. *İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.*
- İmer K., Kocaman A., Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karpuz, H. Ö. (1999). “Türkiye Türkçesi’nin Sözdizimiyle İlgili Çalışmaların Dilbilimi Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi ve Bazı Teklifler”, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1996*, 625-639, Ankara: TDK.
- Karpuz H., Ö., Akçataş A. (2001). Metinde Anlam Bağları Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18, 37-47.
- Şerbak, A. M. (1996). “Kelime Şekillerinin Kıyasla (Analogie Yoluyla) Yapılması Üzerine”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara: TDK 1996. 84- 93.
- Üst, S. (2014). “Dilbilimsel İnceleme Yöntemleri ve Klâsik Türk Edebiyatı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 125-146.
- Vardar, Berke. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yardımcı Kaynaklar*
- Aksan, D. (1995). Her Yönüyle Dil. *Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.*

- Başkan, Ö.(1967). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Ergin, M. (1980). Kadı Burhaneddin Divanı. *İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*.
- Ercilasun, A. B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil. *Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları*.
- Gabain, A. V. (1953). “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten: 16-24*.
- Gencan, T. N. (1971). Dilbilgisi,. *İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları*.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zülfikar, H. (1991). Terim Sorunları Ve Terim Yapma Yolları. *Ankara: TDK Yayınları*.